

تأثیر گسترش قلمرو مفهومی محیط زیست بر مقوله‌ی مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض تعهدات زیست محیطی

افشین جعفری^{*۱}

jafariashin@pnu.ac.ir

مهسا نوایی فرد^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۲۷

تاریخ دریافت: ۹۸/۳/۸

چکیده

دامنه‌ی قلمرو مفهومی محیط زیست، در تعیین میزان خسارت و مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض تعهدات عهدنامه‌ای و یا حقوق بین‌الملل عرفی در زمینه محیط زیست بسیار مؤثر است. به عبارت دیگر، هر چه قلمرو مفهومی محیط زیست گسترش یابد و علاوه بر طبیعت و عناصر اصلی آن شامل دستاوردهای فرهنگی بشر و نیز مطبوعیت محیط زیست شود و به همین ترتیب دامنه‌ی مسئولیت بین‌المللی دولت یا اشخاص ناقض مقررات عرفی یا عهدنامه‌ای در زمینه‌ی محیط زیست افزایش خواهد یافت. این مقاله با عنایت به اسناد بین‌المللی زیست محیطی همچون کنوانسیون لوگانو و اسناد سبز اتحادیه اروپا و فعالیت‌ها و عملکردهای یونپ و تایید گسترش مفهوم محیط زیست بر مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها به روش توصیفی-تحلیلی می‌پردازد و به این نتیجه می‌رسد که فرایند مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض فاحش قواعد زیست محیطی در گذر زمان و با طی فراز و نشیب‌های زیاد دچار تحولات نسبتاً مثبتی شده است. لیکن این تحولات بسیار کند و زمان‌بر بوده است به گونه‌ای که شاید چندان دور از واقعیت نباشد اگر گفته شود فرایند تغییر و تحول در این حوزه بسیار کندتر از سایر حوزه‌های حقوق بین‌الملل بوده است و به نظر می‌رسد یکی از علت‌های اصلی که جبران خسارات زیست محیطی را در بیشتر مواقع غیرممکن می‌سازد مسئله‌ی قابلیت انتساب است. بنابراین در صورت اثبات تخریب محیط زیست و تعیین عامل زیان‌زننده و انتساب فعل به آن، روش‌های جبران خسارت زیست محیطی از روش‌های عام جبران خسارت در حقوق بین‌الملل متفاوت است.

واژه‌های کلیدی: مفهوم محیط زیست، مسئولیت بین‌المللی، تعهدات زیست محیطی، مفهوم موسع محیط زیست، مفهوم مضیق محیط زیست.

۱- دانشیار گروه حقوق، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. * (مسوول مکاتبات)

۲- دکترای حقوق بین‌الملل عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان (خوراسگان)

The impact of the propagation of territorial concept of the environment on the issues of international responsibility arising from breach of environmental obligations

Afshin Jafari ^{1*}

jafariafshin@pnu.ac.ir

Mahsa Navvabifard²

Admission Date: May 17, 2021

Date Received: May 29, 2019

Abstract

The scope of the conceptual domain of the environment is very effective in determining the extent of international damage and liability arising from breach of treaty obligations or customary international environmental law. In other words, as the conceptual domain of the environment expands, and in addition to nature and its essential elements, including human cultural achievements and environmental sustainability, the scope of international responsibility of the state or of persons who violate customary or treaty regulations in the field of environment will increase. This paper deals with international environmental documents such as the Lugano Convention and the European Union Green documents, and the activities and functions of UNEP, and endorses the development of the concept of harmful environment to the international responsibility of governments in a descriptive-analytical manner, and concludes that the internationalization process The overwhelming environmental regulations have undergone relatively positive developments over time and over many ups and downs. But these developments have been very slow and time consuming, so perhaps not far from the reality if the process of change in this field has been much slower than in other areas of international law, and seems to be one of the main reasons why Compensation for environmental damages is often impossible to attribute. So, if environmental damage is proven and the detrimental factor is attributed to it, environmental compensation methods are different from the general methods of compensation in international law.

Key words: Environmental Concept, International Responsibility, Environmental Obligations, Conceptualization of the Environment, Context of the Environment.

مقدمه

در نقض تعهدات عرفی و قراردادی زیست محیطی بستگی به تعریف محیط زیست دارد. اگر تعریف پذیرفته شده از محیط زیست، آن را صرفاً شامل طبیعت بکر، آب، هوا، خاک، پوشش

تعهدات زیست محیطی، در زمره مهمترین تعهدات بین المللی قرار دارند که نقض آنها سبب ورود خسارت و آسیب هایی همگانی می شود و بنابراین حدود مسئولیت بین المللی دولت ها

1- Associate Professor, Payame Noor University, Tehran, Iran. **(Corresponding Author)*

2- Ph.D In Public International Law, Islamic Azad University, Isfahan. (Khorasgan)

یونپ نیز تعریف مشابیهی از محیط زیست را ارائه کرده‌اند. سالتر نیز سه دسته مقررات را در تعریف محیط زیست از منظر حقوقی پیشنهاد کرده است (۲).

با عنایت به تعاریف و مفاهیم بالا متوجه می‌شویم که هر چه دامنه‌ی شمول و گسترده‌ی مفهومی محیط زیست گسترش یابد نظام مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض این مقررات و مفاهیم نیز گسترش خواهد یافت. بر همین اساس و با توجه به گسترش مفهوم محیط زیست آسیب‌های محیط زیستی را نیز می‌توان به سه دسته آسیب‌های جهانی، منطقه‌ای و ملی تقسیم کرد (۳).

در مقابل این سه دسته آسیب‌ها و صدمات زیست محیطی باید مقررات جهانی، منطقه‌ای و ملی در جهت حفظ و حراست از محیط زیست و مقابله با متخلفان و ناقضان آن‌ها برقرار شود و نظام مسئولیت بین‌المللی به سمتی حرکت کند که از طرق مختلف با پیش‌گیری، مانع از بروز این خسارات به محیط زیست شود و در صورت بروز خسارت درصدد جبران آن برآید.

۲- تعریف خسارت‌های زیست محیطی

دشواری اصلی درباره تعریف خسارت زیست محیطی این است که آیا قربانی چنین خسارتی انسان است یا محیط زیست؟ (۴). در ارائه تعریفی از «خسارت زیست محیطی» این سؤال مطرح می‌شود که اساساً مفهوم «خسارت» در حقوق بین‌الملل چیست؟ (۵). در رأی داوری تریل اسملتر و در کنوانسیون پاریس راجع به «مسئولیت در قبال اشخاص ثالث در زمینه‌ی انرژی هسته‌ای» بدون توجه به خسارات زیست محیطی یا اکولوژیک، خسارت را صرفاً سلب حیات، صدمه شخصی، تلف و یا لطمه به مال تعریف کردند.

بر اساس پژوهش‌های انجام شده توسط گروه کاری تحت نظر برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد (یونپ)؛ «خسارت زیست محیطی آن چنان تغییری است که تأثیر نامطلوب قابل

گیاهی و جانوری بداند، در صورت وقوع خسارت بر عناصر طبیعت صرفاً میزان آن خسارت تعیین می‌شود و فرد یا دولت زیان زنده متعهد به جبران خسارت می‌شود، اما هر چه دامنه‌ی مفهومی محیط زیست گسترش یابد و فعالیت‌های بشری و چشم‌انداز و مطبوعیت محیط زیست را در خود جای دهد، اگر فرد یا دولتی به یک عنصر طبیعی آسیب بزند علاوه بر وظیفه‌ی جبران خسارت، مطبوعیت و زیبایی از دست رفته‌ی آن عنصر طبیعی را هم باید جبران کند. یا مثلاً آسیب زدن به میراث فرهنگی و دستاوردهای بشری نیز در زمره‌ی آسیب به محیط زیست به حساب می‌آید و باید جبران شود. برای بررسی تأثیر گسترش قلمرو مفهومی محیط زیست بر مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض این گونه تعهدات باید ابتدا تعریفی از محیط زیست ارائه شود و در مرحله‌ی بعدی نظام مسئولیت بین‌المللی را بررسی کنیم تا ببینیم که آیا در خسارات زیست محیطی و مسئولیت ناشی از آن می‌توانیم از نظام مسئولیت مدنی بهره بگیریم یا باید به دنبال روش‌های جایگزین در زمینه‌ی خسارات محیط زیستی باشیم. و در نهایت با مطالعه‌ی مبنا و ماهیت و عناصر تشکیل دهنده‌ی مسئولیت در نظام بین‌المللی محیط زیستی روش‌های جبران این گونه خسارت‌ها را بررسی نمائیم.

۱- گسترده‌ی مفهوم محیط زیست

بر اساس ماده ۲ کنوانسیون لوگانو ۱۹۹۳ تعریف موسعی نسبت به محیط زیست ارائه شده که محیط زیست را شامل منابع طبیعی اعم از جاندار و غیرجاندار از قبیل هوا، آب، خاک، فیونا (کلیه جانوران یک اقلیم) و فلورا (کلیه گیاهان یک اقلیم) و عوامل حد واسط بین این عوامل می‌داند. در این کنوانسیون همچنین دارائی‌های بشری که به عنوان میراث فرهنگی بشر محسوب می‌شوند و حتی چشم‌اندازها و مطبوعیت طبیعت را در دسته‌ی محیط زیست قرار داده است (۱). گروه کارشناسان

سیاستها و تشویق‌های گسترش قابل تحمل مؤثر بر طبیعت از میان شیوه‌های دقیق محیطی مساعدت می‌نماید. این برنامه در نتیجه کنفرانس سازمان ملل در مورد محیط انسان در سال ۱۹۷۳ پایه گذاری شد و مقر آن در ناپروبی، کنیا قرار دارد. یونپ تنها ساز و کار ملل متحد است که صلاحیت سیاست گذاری هماهنگی و تشویق

1- landscapes.

2- UNEP.

3- Environmental damage.

۴- برنامه محیط زیست ملل متحد با نام اختصاری (UNEP) نهادی وابسته به سازمان ملل متحد است که فعالیت‌های زیست محیطی اعضای خود را هماهنگ نموده، در توسعه کشورها در اجرای دقیق

اندازه‌گیری بر کیفیت محیط زیست خاص و یا بر اجزاء آن می‌گذارد. خواه این عناصر دارای ارزش تجاری باشند و خواه نباشند از سوی دیگر، خسارات زیست محیطی شامل تغییراتی می‌شود که بر توانایی آن محیط در حمایت و تداوم کیفیت قابل قبول از حیات و تعادل زیست محیطی پایدار اثرات سوء می‌گذارد.» (۶).

۳- تأثیر گسترش مفهوم محیط زیست بر نظام مسئولیت بین‌المللی

۳-۲- مفهوم سنتی مسئولیت (مسئولیت مدنی)

عموماً مفهوم مسئولیت بین‌المللی متناظر با ارتکاب تخلف بین‌المللی از سوی دولت‌ها در عرصه بین‌المللی است. همچنین به دلیل آن که برخی از فعالیت‌های دولت‌ها بدون آن که "تخلف" به شمار آیند می‌توانند موجب ایراد خسارت گسترده به دولت‌های دیگر و مردمانشان شود، مفهومی به نام «مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال منع نشده» در حقوق بین‌الملل پدیدار شده است. که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۳-۱- مفهوم مسئولیت بین‌المللی

کار طولانی و دقیق کمیسیون حقوق بین‌الملل نشان می‌دهد که مفهوم "مسئولیت بین‌المللی" یکی از سخت‌ترین مسائل حقوق بین‌الملل است. تصویب پیش‌نویس «راجع به مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در خصوص اعمال تخطی‌آمیز بین‌المللی» بر مبنای نظریه خطا (یعنی مسئولیت تابعان حقوق بین‌الملل در ارتکاب اعمال خلاف در حقوق بین‌الملل) استوار است و پیش‌نویس طرح «اصول جبران خسارت در مورد صدمات برون مرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک» بر مبنای نظریه خطر (مسئولیت برای اعمال منع نشده بین‌المللی) استوار شده است.

در طرح جدید مفهومی جزئی بنام "مسئولیت دولت" برای نتایج مخرب ناشی از فعالیت‌های قانونی به رسمیت شناخته شده است. یعنی مسئولیت برای اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل. فعالیت‌هایی که در حقوق بین‌الملل منع نشده اما نتایج آن ممکن است منجر به مسئولیت بین‌المللی شود اعمالی که خطرناک هستند. خساراتی که در اثر حادثه انفجار راکتور

۳-۳- مفهوم نوین مسئولیت (مسئولیت دولت در

خسارت‌های زیست محیطی)

نظام مسئولیتی نوین در نقطه‌ی مقابل نظام مسئولیت سنتی قرار گرفته و ریشه در حقوق عمومی دارد. قلمروی مسئولیت محض به فعالیت‌های خاصی محدود نمی‌شود و در صورت وقوع هر نوع خسارت زیست محیطی فرض «تقصیر آلودکننده» وجود دارد. چرا که در نظام مبتنی بر حقوق عمومی اصل بر

دارند(۱۳). در نهایت می‌توان گفت طرح مسئولیت دولت‌ها پایه و اساس مسئولیت بین‌المللی را در نقض تعهداتی می‌داند که توسط دولت‌ها یا مقررات بین‌المللی پایه‌گذاری شده‌اند. بنابراین یک عنصر مهم در پرونده‌های "کاپچیگو ناگی ماروش، خمیر کاغذ میلز و مخازن کارخانه موکس" همین بود که حتی بدون اثبات واقعی خسارت و یا آسیب قریب الوقوع، مسئولیت احراز شد(۱۴). البته منظور از مسئولیت بین‌المللی برای خسارات زیست محیطی صرفاً مسئولیت دولت‌هاست نه شرکت‌های خصوصی (اشخاص خصوصی). اگرچه در عمل چالش مسئولیت خسارات زیست محیطی در قبال عوامل خصوصی در حقوق ملی به تازگی بسیار گسترش یافته و گاه‌جا جایگزین مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در مورد خسارات زیست محیطی شده است(۱۵).

یکی از پیشنهادهایی که در خصوص پیش‌گیری از خسارات زیست محیطی و جبران خسارات مطرح شده است، پذیرش و ایجاد مسئولیت نرم می‌باشد. اعمالی همچون آموزش‌های همگانی، افزایش شفافیت و نظارت‌های عمومی می‌توانند باعث ایجاد یک مکانیزم نظارت عمومی همراه با همکاری سازمان‌های مردم نهاد و غیردولتی گردد. با این وجود برخی کشورها همچون ایالات متحده بدون دلیل منطقی توافق‌نامه پاریس ۲۰۱۵ را تنها گذاشتند هرچند این توافق‌نامه «مکانیسم بین‌المللی ورشو» را برای ضرر و زیان در ماده ۸ خود نهادینه کرده است(۱۶).

۴- آثار تعریف موسع محیط زیست بر دامنه‌ی مسئولیت

بین‌المللی ناشی از نقض مقررات زیست محیطی

پس از بررسی مفاهیم محیط زیست و مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض تعهدات زیست محیطی جای آن دارد که تأثیر گسترش قلمرو مفهومی محیط زیست را بر مسئولیت بین‌المللی بررسی و تحلیل نماییم.

مسئولیت محض آلوده کننده است در حالی که در مسئولیت سنتی، «تقصیر» ملاک مسئولیت آلوده کننده است. از آنجائی که قواعد و مقررات داخلی کشورها و حتی اتحادیه اروپا قدرت اجرایی بالایی در خصوص واکنش به نقض تعهدات بین‌المللی همچون خسارات زیست محیطی را ندارند و یا ناکافی هست، لذا به نظر می‌رسد در این خصوص نیز تعهدات و قواعد و مقررات بین‌المللی قدرت‌مندتر از ابزارهای کلاسیک داخلی در مقابل این‌گونه نقض‌ها قابل اتکا باشند(۱۰).

در مسئولیت سنتی هدف جبران خسارت و برگرداندن وضعیت به حالت نخستین است. حال آنکه در نظام نوین مسئولیتی هدف اصلی «پیش‌گیری» از وقوع خسارت است یعنی «پیش از ورود خسارت» مسئولیت زیست محیطی ایجاد می‌شود شاید بتوان مبنای چنین مسئولیتی را اصل احتیاط دانست(۱۱). از طرف دیگر، در نظام نوین مسئولیت رابطه بین دو یا چند شخص مطرح نیست بلکه رابطه بین دولت آسیب دیده و دولتی که فعل زیان‌بار از او سرزده برقرار است(۱۲).

در مورد چرا خسارت زیست محیطی نیاز به تبیین نظام مسئولیتی خاص دارد، علاوه بر ذکر اهمیت ویژه‌ی زیست بوم و در بسیاری از موارد بازگرداندن شرایط نخستین غیرممکن است، می‌توان گفت که جنبه‌ی مهم دیگر این‌گونه از خسارت‌ها خاصیت «دیرپایی» آنهاست که باعث می‌شود ذرات خسارت در طول زمان شکل گرفته و مدت‌ها پس از ایجاد آن نمایان شود که در نتیجه، انتساب رابطه‌ی سببیت به عامل ورود زیان بسیار دشوار می‌شود. این عامل باعث می‌شود که اصل پیش‌گیرانه اهمیتی دو چندان پیدا کند و به همین علت است که اسناد سفید اروپا سیاست این اتحادیه را بر پایه اصل احتیاط و ضروری بودن اقدام پیش‌گیرانه قرار می‌دهد. بنابراین توجه به «اصل پیش‌گیرانه» یک راهکار مناسب است و در صورت وقوع خسارت اصل «آلوده کننده باید بپردازد» یا مسئولیت را بر عهده‌ی "عامل ورود زیان" قرار می‌دهد. در واقع این دو اصل خصلتی «پیش‌گیرانه - درمانی»

1- Polluter pays principle.

۲- مکانیزم خسارت ورشو سازوکاری مربوط به خسارات بین‌المللی است که مطابق آن می‌توان علیه کشورهایی که خساراتی در سطح بین‌المللی وارد می‌کنند، اقدامه دعوی کرد و از آنها خسارت گرفت. این مکانیزم

فرآیندی است که می‌تواند این دعوا را به دیوان بین‌المللی دادگستری ارجاع دهد و حتی پرونده این کشور را به عنوان کشوری که خسارات بین‌المللی وارد کرده به شورای امنیت سازمان ملل ارجاع می‌دهد.

در تعریف مضیق، صرفاً «محیط زیست طبیعی» شامل آب، خاک، هوا، فیونا (جانداران) و فلورا (گیاهان) مدنظر است در حالی که با تحولات دو قرن اخیر و اهمیت محیط زیست برای تداوم حیات بشر و نیز اهمیت حفظ و حراست از آن برای نسل‌های آینده و توجه به توسعه پایدار و همچنین حقوق بشری شدن مقوله محیط زیست لاجرم تکیه بر مفهوم مضیق محیط زیست کافی نیست بنابراین توسعه‌ی مفهوم محیط زیست به میراث فرهنگی و ساخته‌ی دست بشر و عوامل حد واسط و توجه به چشم‌انداز آینده‌ی محیط زیست سبب افزایش مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در حفظ محیط زیست از هر نوع آسیب و آلودگی را به همراه دارد.

گروهی بر این باورند که افزایش مفهوم محیط زیست به غیر از محیط زیست طبیعی، سبب افزایش بار مسئولیت دولت‌ها در حقوق بین‌الملل و روابط بین‌المللی می‌شود و با ادامه‌ی این روند نه تنها ما شاهد افزایش حمایت از محیط زیست نخواهیم بود بلکه بر عکس دولت‌ها از پذیرش تعهدات گسترده‌تر زیست محیطی شانه خالی می‌کنند. لذا بهترین روش آن است که تا جای ممکن مفهوم محیط زیست را محدود کنیم تا در صورت بروز خسارت به هر کدام از اجزا و ارکان محیط زیست به صورتی ساده‌تر و کامل‌تر بتوانیم دولت خاطی را مجبور به جبران خسارت یا اعاده به وضع سابق کنیم.

در پاسخ به این ایده می‌توان گفت که هر چند محیط زیست را به مفاهیم حقوق بشری نزدیک کنیم؛ در واقع محیط زیست را انسانی‌تر کنیم؛ امکان حفظ و حراست از میراث فرهنگی و ساخته‌های بشری بیشتر می‌شود. البته این مسئله بستگی به نظام قانون‌گذاری ملی و بین‌المللی دارد که تا چه میزان مسئولیت ناشی از نقض این مقررات را اجرایی و توأم با ضمانت اجرا کنند. مثلاً در ایالات متحده آمریکا برخی از قوانین حفاظت از محیط زیست شناخته شده‌تر هستند مانند قانون هوای پاک، قانون آب پاک، قوانین ملی سیاست‌های زیست محیطی و قانون حمایت از گونه‌های در حال انقراض. بدنه‌ی قوانین زیست محیطی این کشور نه تنها شامل متن این قوانین است بلکه همچنین

مقرراتی که مربوط به اجرا و تصمیمات قضایی تفسیر کننده‌ی این قوانین است، را شامل می‌شود (۱۷).

از طرفی که در تعریف خسارات زیست محیطی گفته شد تخمین و محاسبه‌ی خسارات زیست محیطی بسیار دشوار و گاهی غیر ممکن می‌نماید. بنابراین مثلاً اگر در نتیجه‌ی رفتار یک دولت (یا یک شخص حقیقی خصوصی) مطبوعیت و زیبایی یک آبشار یا یک دریاچه از بین برود تعیین میزان خسارت وارده که در طول زمان شکل گرفته کار دشواری است. بنابراین مهمترین راهکار در جلوگیری از وقوع خساراتی که امکان اعاده به وضع سابق را به حداقل ممکن می‌رساند و گاهی غیر ممکن می‌کند، متعهد کردن دولت‌ها به «پیش‌گیری» از این قبیل خسارات است. بنابراین گسترش قلمرو مفهومی محیط زیست می‌تواند مشکلات موجود را افزایش دهد. در حال حاضر با توجه به اسناد سبز اتحادیه اروپا و اسناد بین‌المللی زیست محیطی مثل کنوانسیون لوگانو و فعالیت‌های یونپ به این نتیجه می‌رسیم که علی‌رغم موانع و مشکلات موجود، خاستگاه حقوق بین‌الملل در عصر حاضر به سمت گسترش قلمرو مفهومی محیط زیست در جریان است. لذا ما باید به دنبال راهی باشیم که به موجب آن درصدد افزایش ضمانت اجرای مقررات بین‌المللی در زمینه‌ی مسئولیت بین‌المللی دولت‌های ناقض تعهدات عهدنامه‌ای و حقوق بین‌الملل عرفی باشیم.

امروزه تعهد به حفظ محیط زیست سالم جزء مقررات حقوق بین‌الملل عرفی است، بنابراین دولت خاطی حتی اگر به عضویت هیچ معاهده‌ی زیست محیطی هم درنیامده باشد و تعهد بین‌المللی نداشته باشد و حتی فارق از توجه به تقصیر، مسئولیت بین‌المللی خواهد داشت و محاکم قضایی و یا داوری بین‌المللی چنین دولتی را به استناد عرف عام و جهانی "تعهدات عام الشمول"^۱ می‌توانند ملزم به جبران خسارت کنند و طبق طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل راجع به مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها به یکی از روش‌های اعاده به وضع سابق، غرامت، جلب رضایت زیان دیده، به تنهایی یا ترکیبی از این‌ها دولت خاطی را مجبور به جبران خسارت کند. البته به دلیل عدم امکان استفاده

1- Erga Omnes.

وجود دارد بایستی بلافاصله اقدام پیش‌گیرانه از ورود خسارت را انجام دهند و در صورت عدم امکان پیش‌گیری، بلافاصله جوانب امر را به اطلاع مقامات صالح دولتی برسانند. ۲- تکلیف به متحمل شدن خسارت در صورت ورود زیان: باید هم‌زمان با اطلاع دادن به مقامات صالح، برای مهار آلودگی تلاش کنند و در ادامه، خسارات وارده را نیز جبران کنند (۲۲).

۴-۲- عناصر تشکیل دهنده مسئولیت

برای انتساب عمل زیان‌بار به یک شخص، لازم است که مسئولیت آن شخص احراز گردد لذا تعیین عناصر مسئولیت لازم می‌باشد. عناصر تشکیل دهنده مسئولیت ناشی از خسارات زیست محیطی عبارتند از: انتساب فعل زیان‌بار به دولت؛ وجود رابطه‌ی سببیت بین فعل و خسارت؛ تعیین اینکه آیا عمل متخلفانه بین‌المللی صورت گرفته یا اصل تلاش مقتضی صورت گرفته است.

در بحث قابلیت انتساب، ماده ۲ اعلامیه «ریو» بیان می‌دارد که «این ماده دولت‌ها را متعهد می‌سازد که تضمین نمایند هیچ‌گونه خسارتی از سرزمین‌شان به دیگر دولت‌ها وارد نشود و تفاوتی میان فعل دولت و اشخاص خصوصی وجود ندارد.» (۲۳). البته هرچند اشخاص یا شرکت‌های خصوصی به طور کلی از زمره تابعان حقوق بین‌الملل عمومی نیستند؛ امروزه رویه انتقال مسئولیت زیست محیطی به عاملان خصوصی به میزان زیادی به مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در زیان‌های ناشی از آلودگی توسعه یافته است (۲۴). در رویه قضایی بین‌المللی نیز این مسئله بارها تکرار شده است. از جمله در قضیه رأی مشورتی دیوان در زمینه‌ی مشروعیت تهدید و یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای و در قضیه گابچیکوو، دیوان اشاره کرد به این که یکی از تعهدات عام دولت‌ها این است که از فعالیت‌های صورت گرفته در سرزمین تحت صلاحیت و کنترل خود آگاه باشند و اطمینان حاصل کنند که اقدامی در قلمرو آنان صورت نمی‌پذیرد که به محیط زیست سایر کشورها یا مناطق فرامرزی آسیب برساند. این مورد هم‌چنان در قضیه تنگه کورفو نیز در خصوص دولت آلبانی مطرح شد که این

از کلیه‌ی این روش‌ها در خسارات زیست محیطی یکی از شیوه‌های جبران خسارت زیست محیطی شناسایی رژیم مسئولیت برای شخص ثالث از طریق الزام به تهیه بیمه‌نامه و یا ضمانت‌نامه‌های مالی است که در برخی از اسناد بین‌المللی مشاهده می‌شود. همچنین متوقف کردن فعالیتی که موجب خسارت زیست محیطی می‌شود، شیوه‌ی دیگر جبران خسارت در حقوق بین‌الملل محیط زیست است (۱۸).

به عنوان نمونه، شورای امنیت در قطعنامه ۶۷۸، ضمن مسئول دانستن دولت عراق در ارتباط با خسارات وارده به اموال، اشخاص، محیط زیست و منابع طبیعی در جریان تهاجم و اشغال غیرقانونی کویت، جبران خسارت و در واقع پرداخت غرامت را به هزینه‌های مربوط به نظارت، ارزیابی صدمات و نیز هزینه‌های مربوط به واکنش در برابر چنین خساراتی و اصلاح آنان محدود کرد (۱۹). همچنین در خصوص خسارات زیست محیطی در اصل دوم طرح اصول ۲۰۰۶ (قسمت ج بند اول) نیز اشارات صریحی شده و به عقیده‌ی نویسندگان این طرح، خسارات زیست محیطی می‌توانند مستقل از هرگونه خسارت وارد به اشخاص و اموال باشند (۲۰).

۴-۱- مبنا و ماهیت مسئولیت بین‌المللی زیست محیطی

با توجه به مطالبی که پیش‌تر اشاره شد بدون توجه به عنصر معنوی (یا تقصیر) دولت و یا فرد حقیقی خاطی که در نتیجه‌ی فعل و یا ترک فعل خود به محیط زیست آسیب وارد کرده، "عامل" مسئولیت محض خواهد داشت. مبنای مسئولیت در حقوق محیط زیست، اصل احتیاط است و هدف اصلی از مقررات بین‌المللی زیست محیطی در حوزه‌ی مسئولیت پیش‌گیری از وقوع صدمات زیست محیطی است. به موجب دستورالعمل سال ۲۰۰۴ کمیسیون اروپا، بهره‌بردارانی که فعالیت آن‌ها موجب خسارت زیست محیطی می‌شود، مسئولیت دارند در جهت کاهش خطرات زیست محیطی تلاش نمایند تا کمتر در معرض مسئولیت مالی قرار گیرند. پس این دیدگاه، هم درمان‌کننده است و هم پیش‌گیرانه (۲۱).

به موجب این دستورالعمل، بهره‌برداران دو تعهد عمده دارند: ۱- تعهد به فعل: یعنی در صورتی که خطر قریب‌الوقوع ورود خسارت

تعداد کمی از توافقات زیست محیطی منجر به تأسیس سازمان‌های زیست محیطی شده که مستقیماً بتواند دست به اعمال تحریم‌های اقتصادی بزند (مانند پروتکل مونترال) و یا کشورهای عضو مجاز به اعمال تحریم‌های تجاری علیه طرف نقض کننده‌ی مقررات زیست محیطی شوند مانند کنوانسیون بین‌المللی تنظیم مقررات صید نهنگ. به طور مثال پروتکل مونترال و چارچوب کنوانسیون تغییرات آب و هوایی و کنوانسیون تنوع زیستی با ارائه انگیزه‌های اقتصادی در قالب همکاری فنی به شکل مساعدت انتقال فناوری و پول برای ساخت اداره حفاظت از محیط زیست سبب شده‌اند تا مشارکت کشورها به خصوص کشورهای در حال توسعه برای احترام به محیط زیست ترویج شود. صندوق تسهیلات جهانی محیط زیست^۱ نیز به فراهم کردن پول برای آموزش تجهیزات و اجرای اقدامات حفاظتی از محیط زیست فعالیت می‌کند. و این مؤسسه مالی از سوی کنوانسیون تنوع زیستی یک مکانیزم مالی منحصر به فرد معرفی شده است (۲۹).

۴-۴- روش‌های جبران خسارت زیست محیطی

ریسک‌های زیست‌محیطی و سلامت انسانی اعم از قطعی و محتمل به جهت آثار جبران ناپذیری که به بار می‌آورند نیازمند التفات نظر ویژه هستند و لذا نیازمند جبران خسارت نیز می‌باشند (۳۰). در خصوص قابلیت اعمال شیوه‌های عام جبران خسارت در حقوق بین‌الملل مانند اعاده به وضع سابق و... باید گفت اگر چه شیوه‌های سنتی جبران خسارت در حقوق بین‌الملل عرفی برای خسارت وارده به شخص و یا اموال طراحی شده‌اند و از این رو به نظر می‌رسد کارایی لازم را در حوزه‌ی محیط زیست نداشته باشند با وجود این، هدف اصلی در جبران خسارت زیست محیطی همانند حقوق بین‌الملل عرفی، اعاده به وضع سابق و در واقع احیای محیط زیست در معرض خسارت است. یعنی بازگرداندن وضعیت محیط زیست به زمان پیش از بروز آلودگی، البته در صورتی که امکان عملی چنین بازگشتی ممکن باشد مثلاً اجبار به کاشت درختان جدید یا تکثیر ماهی در قبال اعمال خلافی همچون قطع درختان و صید بی‌رویه ماهی. یکی از وظایف

کشور باید از وجود عوامل مخرب در حوزه‌ی تحت صلاحیت خود آگاه باشد (۲۵).

همچنین در پرونده اسملتر بین آمریکا و کانادا دادگاه بیان داشت که به موجب قوانین حقوق بین‌الملل هیچ دولتی حق ندارد که از سرزمین خود به نحوی استفاده کند که سبب آسیب به قلمرو دیگران شود و رفتار کانادا محکوم شد (۲۶). مسئله‌ی مهم دیگر در احراز مسئولیت بین‌المللی وجود رابطه‌ی سببیت بین فعل و خسارت است و از روح کلی حاکم بر دستورالعمل ۲۰۰۴ اروپا بر می‌آید که بدون رابطه سببیت، مسئولیت زیست محیطی محقق نمی‌شود. کمیسیون اروپا درباره رابطه سببیت در آلودگی‌هایی که «وصف پراکنده» دارند، می‌گوید: در این فرض که نمی‌توان آلودگی را به یک یا چند آلاینده معینی نسبت داد مانند آلودگی هوا ناشی از دود اتومبیل‌ها یا خسارت به زمین و آب‌ها که در اثر استفاده کشاورزان از آلودگی‌های شیمیایی به وجود می‌آیند مسئولیت زیست محیطی نمی‌تواند به کار رود و از سایر شیوه‌های جایگزین مثل مالیات می‌توان استفاده کرد (۲۷).

۴-۳- حل و فصل اختلافات و ضمانت اجرا در حقوق

بین‌الملل محیط زیست

محاكمی در سطح بین‌المللی وجود دارند که می‌توان اختلافات زیست محیطی را به آن‌ها ارجاع داد، از جمله محاکم ملی، دیوان بین‌المللی دادگستری و دیوان‌های داوری بین‌المللی. با این حال لازم است که رضایت طرفین اختلاف در ارجاع این‌گونه پرونده‌ها به محاکم فوق اثبات شود تا دادگاه، صالح به رسیدگی باشد. علاوه بر این حتی به فرض صلاحیت دادگاه در حل اختلاف زیست محیطی، آن‌ها باید بر همکاری مقامات ملی در اجرای آن قواعد اعتماد کنند که اغلب به دلایل سیاسی و اقتصادی کشورها از انجام چنین همکاری امتناع می‌کنند. همچنین بر اساس کنوانسیون لوگانو، اقامه دعوا باید در دادگاه محل بروز آسیب یا محل حادثه یا اقامتگاه خوانده صورت گیرد که البته طرح دعاوی از سوی سازمان‌های زیست محیطی نیز پیش بینی شده است (۲۸).

در راستای جبران خسارت‌های زیست محیطی مفهوم سنتی مسئولیت (مسئولیت مدنی) قابل اعمال نمی‌باشد هرچند که در خسارت‌های زیست محیطی عنصر معنوی یا تقصیر زیان‌زننده ملاک نیست. بنابراین مفهوم نوین مسئولیت که مبتنی بر مسئولیت محض آلوده کننده است مطرح می‌شود. هدف اصلی مسئولیت در نظام نوین، «پیش‌گیری» از وقوع خسارت است نه بازگرداندن وضعیت به حالت سابق، زیرا در خسارت زیست محیطی عملاً یا امکان اعاده به وضع سابق وجود ندارد و یا اگر این امکان هست بسیار پرهزینه می‌باشد. بنابراین بهترین روش حمایت از محیط زیست تعهد به پیش‌گیری از وقوع خسارت است.

در تخمین خسارت‌های زیست محیطی و قابلیت انتساب آن به عامل زیان به دلیل ماهیت محیط زیست و تخریب آن در طولانی مدت در اکثر موارد با مشکلات اساسی مواجه هستیم، شاید بتوان گفت یکی از علت‌های اصلی که جبران خسارت زیست محیطی را در بیشتر مواقع غیرممکن می‌سازد مسئله‌ی قابلیت انتساب است. در صورت اثبات موارد فوق و تعیین عامل زیان و انتساب فعل به آن، روش‌های جبران خسارت زیست محیطی از روش‌های عام جبران خسارت در حقوق بین‌الملل متفاوت است. در مواردی که امکان عملی اعاده به وضع سابق وجود داشته باشد، مثلاً از طریق اجبار به کاشت درختان یا تکثیر ماهی در مقابل صید بی‌رویه، استفاده از روش‌های عام جبران خسارت ممکن است. اما در مواردی که این امکان نباشد ممکن است از روش‌های خاص جبران خسارت زیست محیطی مثل دستور به متوقف کردن فعالیت زیان‌بار یا رژیم مسئولیت برای شخص ثالث از طریق الزام به تعهد بیمه نامه‌ها پیش بینی شود. تقدم اثبات قابلیت انتساب بر نقض تعهد هر چند مبنایی عقلی و منطقی دارد، نظم منطقی اثبات عناصر متخلفانه بین‌المللی نظمی خشک و انعطاف‌ناپذیر نیست. بلکه با توجه به شرایط و اوضاع و احوال هر پرونده می‌تواند جلوه‌هایی متفاوت یابد. بنابراین، هرچند ماده ۲ طرح کمیسیون اثبات انتساب را بر نقض تعهد مقدم دانسته است، ولی این نظم صوری منعطف و تابع شرایط و اوضاع و احوال دعوای مطروحه است و تشخیص مرجع رسیدگی کننده می‌تواند

یونپ مطالعات رفتاری در مورد رضایت و همکاری دولت‌های مربوطه در ارتباط با راهکارها و ابزارهای مؤثر و کافی برای جبران خسارت، اصلاح کردن، جایگزین کردن و اعاده به وضعیت سابق در زمینه خسارت زیست محیطی بیان می‌شود. یونپ چنین وظایفی را از طریق در نظر گرفتن شیوه‌های ارزش گذاری، تشویق تلاش‌های صورت گرفته از سوی دولت‌ها در جهت توسعه، اتخاذ ابزارهای اقتصادی زیست محیطی استاندارد و تکنیک‌های فنی و علمی مؤثر در ارزش گذاری‌هایی انجام می‌دهد (۳۱). در مواردی که امکان پرداخت غرامت وجود ندارد امکان دارد دستور به متوقف کردن فعالیتی که موجب خسارت محیط زیستی می‌شود داده شود و یا از رژیم مسئولیت برای شخص ثالث از طریق الزام به تهیه بیمه‌نامه و یا ضمانت‌نامه‌های مالی پیش‌بینی می‌شود. البته همانطور که گفته شد، رویه اکثر معاهدات نوین مبتنی بر جبران خسارت زیست محیطی بوده است به گونه‌ای که حتی معاهدات و کنوانسیون‌هایی که در گذشته بحث جبران خسارت را نیز مطرح نموده اند در نسخه‌ها و نشستهای بعدی اصلاح شده‌اند (۳۲).

نتیجه

از مجموع مطالب بالا به این نتیجه می‌رسیم که در مضیق‌ترین مفهوم، محیط زیست شامل زیست طبیعی و بکر کره زمین و یا به عبارت دیگر مترادف «طبیعت» است. اما در موسع‌ترین تعریف که مدنظر یونپ و سایر اسناد بین‌المللی مثل کنوانسیون لوگانو و اسناد سبز اتحادیه اروپا و حتی محاکم قضایی بین‌المللی نیز می‌باشد، محیط زیست علاوه بر طبیعت شامل عوامل اجتماعی، اقتصادی، ویژگی‌های فرهنگی و زیبایی و مطبوعیت می‌شود. بنابراین در مفهوم موسع، محیط زیست تحت تاثیر فعالیت‌های بشری قرار گرفته و صرفاً محدود به طبیعت بکر نیست. امروزه گرایش و تمایل جهانی به سمت توسعه‌ی قلمرو مفهومی محیط زیست در حال جریان است. لذا هر چه دامنه‌ی مفهومی محیط زیست گسترش یابد، دامنه‌ی مسئولیت بین‌المللی کشورها یا اشخاص (حقیقی یا حقوقی خصوصی) در ارتباط با نقض تعهدات زیست محیطی افزایش می‌یابد.

- Law", Journal of Legal Research, No. 1. (In Persian)
6. Lai, Lurukulasuriya, Nicholas A, Rbinson, Training Manual on International Environmental Law United Nation Environment programme, 2006.
 7. Haddadi M., Karimi S., 2017, (translated), International liability due to prohibited acts, Crawford, James and colleagues (author), Majd Publications. (In Persian)
 8. Maria Fernanda Perez Solla, The notion of International Responsibility: A Classic in Times of Change?
 9. Lai, Lurukulasuriya, Nicholas A, Rbinson, Training Manual on International Environmental Law United Nation Environment programme, 2006.
 10. Sandrine Maljean-Dubois. International Litigation and State Liability for Environmental Damages: Recent Evolutions and Perspectives. Jiunn-rong Yeh. Climate Change Liability and Beyond, National Taiwan University Press, 2017. halshs-01675506
 11. Shamsaee M., 2013, "Civil liability due to environmental damage", Biomass. (In Persian)
 12. Lai, Lurukulasuriya, Nicholas A, Rbinson, Training Manual on International Environmental Law United Nation Environment programme, 2006.
 13. Sandrine Maljean-Dubois. International Litigation and State Liability for Environmental Damages: Recent Evolutions and Perspectives. Jiunn-rong Yeh. Climate Change Liability and Beyond, National Taiwan University Press, 2017. halshs-01675506

آن را در هم ریزد. قابلیت انتساب رکن ذهنی و یا فاعلی عمل متخلفانه بوده و رابطه‌ای است که عمل متخلفانه روی داده را به دولت خاطی منتسب می‌کند. در واقع انتساب یک تجزیه و تحلیل ذهنی برای برقراری ارتباط میان عمل متخلفانه و تعهد دولت است. تشخیص برقراری این رابطه با حقوق بین‌الملل است. ماده ۳ طرح کمیسیون تصریح دارد که تشخیص ماهیت متخلفانه بودن عمل دولت با حقوق بین‌الملل است نه حقوق داخلی ولی به هر حال برای اثبات انتساب عمل متخلفانه به دولت می‌توان از حقوق داخلی کمک گرفت. مثلاً تشخیص یک نهاد یا شخص جزو ساختار دولت تلقی می‌شود یا خیر، با مراجعه به حقوق داخلی آن کشور مشخص می‌شود، اما این مراجعه به حقوق داخلی فقط در حد ابزاری است که حقوق بین‌الملل برای انتساب عمل از آن استفاده می‌کند. در نتیجه، حقوق بین‌الملل پس از تصریح به انتساب اعمال متخلفانه ارکان یک دولت به آن دولت، عمل آن رکن را طبق حقوق داخلی منتسب به دولت مذکور قلمداد می‌نماید.

References

1. Arashpour, A.R, 2014, "International Responsibility for Violating Environmental Obligations", Tehran, Eternal Publishing, Forest. (In Persian)
2. GfjR Salter, European Environmental Law, International Environmental Law and policy series, 1994 (loose-leaf)
3. Marielouise Larrson, - Legal Definitions of Environment and Environmental Damage, Stockholm Institute for Scandianvian Law, 1957-2009.
4. Katouzian N. and Ansari M., 2008, "Responsibility for Environmental Damage, Journal of Law, Volume 38, Number 2, Journal of Faculty of Law and Political Science. (In Persian)
5. Zamani, S.Q, 2002, "Development of International Responsibility in the Light of International Environmental

- Transboundary Damage Caused by Hazardous Activities, Journal of General Publication Research, Vol. 19, No. 55. (In Persian)
21. Katouzian N. and Ansari M., 2008, "Responsibility for Environmental Damage, Journal of Law, Volume 38, Number 2, Journal of Faculty of Law and Political Science. (In Persian)
 22. Shamsaee M., 2013, "Civil liability due to environmental damage", Biomass. (In Persian)
 23. Vafadar A., 2008, "The Commitment and Responsibility of Governments in Respect to the Environment, Environmental Science and Technology", Volume ninth, No. 1. (In Persian)
 24. Shamsaee M., 2013, "Civil liability due to environmental damage", Biomass. (In Persian)
 25. Lai, Lurukulasuriya, Nicholas A, Rbinson, Training Manual on International Environmental Law United Nation Environment programme, 2006.
 26. Tayebi S. and Shiraziyan S., 2019, Introduction to the International Responsibility of Governments for Environmental Damage Translation by Sobhan Tayebi and Shirin Shiraziyan, Khorsandi Publishing House. (In Persian)
 27. Katouzian N. and Ansari M., 2008, "Responsibility for Environmental Damage, Journal of Law, Volume 38, Number 2, Journal of Faculty of Law and Political Science. (In Persian)
 28. Tayebi S. and Shiraziyan S., 2019, Introduction to the International Responsibility of Governments for Environmental Damage Translation by Sobhan Tayebi and Shirin Shiraziyan, 14. Tayebi S. and Shiraziyan S., 2019, Introduction to the International Responsibility of Governments for Environmental Damage Translation by Sobhan Tayebi and Shirin Shiraziyan, Khorsandi Publishing House. (In Persian)
 15. Birine- Alan, Boyle catherine, redgwell, "International law and the environment. 2 state responsibility for environmental damage", Oxford university press, 2009.
 16. Sandrine Maljean-Dubois. International Litigation and State Liability for Environmental Damages: Recent Evolutions and Perspectives. Jiunn-rong Yeh. Climate Change Liability and Beyond, National Taiwan University Press, 2017. halshs-01675506
 17. What is International Environment Law? Global change Instruction Program, University Corporation for Atmospheric Research, Visited on: WWW.Vcav.ed...m3el
 18. Mousavi S.F, Qadisian F., 2012, "Environmental Compensation in International Law," Journal of Law and Political Science, Vol. 41, No. 1, Vol. (In Persian)
 19. Cymie payne," United Nations Commission Awards Compensation for Environmental and Public Health Damage from 1990-91 Gulf War", Available at: http://www.asil.org/insights/2005/08/insights_050810.html, p.1. (Last visited 19/3/2016).
 20. Shahhosseini A., Mashhadi A., 2017; Environmental Compensation Based on the 2006 International Law Commission on the Principles of Allocation of Damage in

- and Technology Quarterly, Vol:26, No:3. (In Persian)
31. Mousavi S.F, Qadisian F., 2012, "Environmental Compensation in International Law". *Journal of Law and Political Science*, Vol. 41, No. 1. (In Persian)
32. Kadkhodaei, A., Salari A., 2024, The Precautionary Principle and the SPS Agreement of the World Trade Organization, *Environmental Science and Technology Quarterly*, Vol:26, No:2. (In Persian)
- Khorsandi Publishing House. (In Persian)
29. What is International Environment Law? Global change Instraction Program, University Corporation for Atmospheric Research, Visited on: [WWW.Vcav.ed ...m3el](http://WWW.Vcav.ed...m3el)
30. Ojaqzadeh Mohammadi, F.S, Mashhadi A., Arashpour, A.,2024, Obstacles and challenges of implementing new procedures of international environmental law in Iranian law. *Environmental Science*